

Ortaklıkların Bilimi Sosyolojinin Yerine Geçebilir mi?

Nilgün Çelebi | 0000-0001-6442-0117 | ncelebi@mu.edu

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Emekli Profesör,
Muğla, Türkiye

 <https://ror.org/05n2cz176>

Öz

Bu metnin konusunu sosyolojiye ilgi duyan felsefeci Bruno Latour'un, Sosyali Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisi'ne Bir Giriş başlıklı kitabının başlığına yansıyan temel iddiasını, ana akım sosyolojinin terimleşmiş kavramları ışığında kurguladığımız kavram çerçevemiz içinden okuma çabası teşkil etmektedir. Metnin amacı iki basamaklıdır. İlki, hem Latour'un hem ana akım sosyolojinin, sosyolojinin konusuna ve temel kavramlarına yükledikleri anlamların ortak ve farklı yönlerini tespit etmektir. İkincisi, aradaki farkın sosyolojinin bir bilim dalı olarak sürdürülebilirliğine tehdit değil tersine sosyolojinin varlığını geliştirerek sürdürebilmesi için bir fırsat olduğuna işaret etmektir. İlk amaca ulaşmak için izlenen yol Latour'un kendi cümlelerinden hareketle onun socius, ortaklıklar, sosyal ve sosyoloji kelimelerine yüklediği anlamlar ile ana akım sosyolojide bu kavramlara yüklenen anlamları karşılaştırmak, böylece Latour'daki tutarsızlıklar ile ana akım sosyolojideki eksikliklere dikkat çekmektir. İkinci amaca ulaşmak için izlenen yol ise ana akım sosyolojinin kavram çerçevesini genişletebilecek kavramlara işaret etmektir. Bu makalede Latour'un amacımızla bağlantılı ifadeleri, söz konusu kitabın İngilizce baskısı ve bu baskıdan yapılan Türkçe çevirisi kullanılarak sorgulamaya tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Socius, Ortaklıklar, Aktör, Ajan, Aktör-Ağ Teorisi

Atıf Bilgisi

Çelebi, Nilgün. "Ortaklıkların Bilimi Sosyolojinin Yerine Geçebilir mi?". *Sosyolojik Bağlam Dergisi* 5/3 (Aralık 2024), 481-503.

<https://doi.org/10.52108/2757-5942.5.3.5>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	19.08.2024
Kabul Tarihi	26.11.2024
Yayın Tarihi	15.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	dergi@sosyolojikbaglam.org
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Can the Science of Associations Replace Sociology?

Nilgün Çelebi | 0000-0001-6442-0117 | ncelebi@mu.edu

Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of Sociology, Professor Emerita,
Muğla, Türkiye

ROR <https://ror.org/05n2cz176>

Abstract

The subject of this text is the attempt to read the basic argument of philosopher Bruno Latour, who is interested in sociology, reflected in the title of his book titled *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, within our conceptual framework that we have constructed in the light of the terminological concepts of mainstream sociology. The purpose of the text is two-fold. The first objective is to identify the common and different aspects of the meanings that both Latour and mainstream sociology attribute to the subject and basic concepts of sociology. The second objective is to point out that the difference is not a threat to the sustainability of sociology as a branch of science, but on the contrary, it is an opportunity for sociology to develop and continue its existence. The approach taken to achieve the first objective involves comparing the meanings Latour attributes to the words *socius*, *association*, *social*, and *sociology*, based on his own statements, with the meanings attributed to these concepts in mainstream sociology; thus, highlighting the inconsistencies in Latour and the deficiencies in mainstream sociology. The approach taken to achieve the second objective is to point out concepts that can expand the conceptual framework of mainstream sociology. In this article, Latour's statements relevant to our purpose have been questioned using the English edition of the book in question and its Turkish translation.

Keywords

Socius, Associations, Actor, Agent, Actor-Network Theory

Citation

Çelebi, Nilgün. "Can the Science of Associations Replace Sociology?". *Journal of Sociological Context* 5/3 (December 2024), 481-503.

<https://doi.org/10.52108/2757-5942.5.3.5>

Article Information

Date of Submission	19.08.2024
Date of Acceptance	26.11.2024
Date of Publication	15.12.2024
Peer-Review	Double anonymous review - Two External Reviewers
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Similarity Check	Done - Turnitin
Conflict of Interest	No conflicts of interest have been declared.
Complaints	dergi@sosyolojikbaglam.org
Funding	No external funding was received for this research.
Copyright & License	Authors of articles in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC-ND 4.0.

Sunuş

Bruno Latour¹ (1947-2022) Fransız felsefeci. Latour felsefenin yanı sıra sosyoloji ve sosyal antropoloji ile de ilgilenen bir akademisyen ve entelektüeldir. Çoğu Türkçe'ye de çevrilen kitaplar yayımlar. Dünyada ve Türkiye'de özellikle sosyoloji camiası içinde onu etkili kılan çalışması *Sosyal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş* adı ile yayımlanan kitabıdır². The Cambridge Dictionary of Sociology'de Latour hakkındaki maddeyi yazar Andrew Jamison, Latour'un bilim ve teknoloji dünyasına eleştirel bakışlı, çağdaş dünyayı hibritlerin proliferasyonu (hücre artışları yoluyla üreme) olarak gören, canlı cansız her var olanın aktör/ajan olarak görülmesine kapı aralayan bir entelektüel olduğunu ifade eder³.

Ali Akay t24.com.tr sitesinde Latour üzerine olan yazısında Latour'un bilimlerin, dillerin, şeylerin, teknolojilerin, haritaların, fotoğrafların, organların, mikropların birbirlerine tercüme edilebilirliğini sağlayan bir ilişki içinde olduklarını vurguladığını yazar. Onun 1991'de yazdığı *Şeylerin Parlamentosu*'nda yeni modern çağın değer ve toplum karşıtlığı anlayışını beslediğini, oysa Latour'un bunların birbirini tamamlayıcı olduklarını yazdığını vurgular. Latour'un geliştirdiği yarı-nesne (quasi-object) kavramının yarı-doğal yarı-yapay anlamına geldiğini, hibrit bir çağda yaşadığımızı ileri sürdüğünü belirtir⁴.

Kendisi de Aktör-Ağ Teorisi'nin bir yandaşı olan John Law The Cambridge Dictionary of Sociology'nin Aktör-Ağ Teorisi'ni tanıtan maddesinde bu teorinin benzeri diğer teoriler gibi şu altı temel sayılıya dayandığını yazar: İlki, sosyal olgu, kurum, yapı, organizasyonların içlerindeki aktörler temelinde değil fakat aktörlerin yanı sıra oralarda sergilenen pratikler, kullanılan malzeme ve başvuru teknolojiden oluşan heterojen bir materyal temelinde görülmesidir. İkinci olarak, pratikleri oluşturan öğelerin ilişkisellik içinde oldukları yani biçim ve özelliklerini sadece diğer öğelerle etkileşim içinde iken hayata geçirebildikleri ileri sürülür. Şeyler içsel olarak önceden belirlenmiş olmadığı gibi etkileşim ağı dışında bir realiteye de sahip değildir. Üçüncü olarak, heterojen ilişki ve pratikler ağı bir süreçtir. Bunlar sürekli pratik edilmezlerse, hayata katılmazlarsa ortadan kalkar, kaybolurlar. Dör-

¹ Bu makalenin yazılması için Bruno Latour'un 2005 yılında İngilizce olarak yayımlanan *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory* başlıklı kitabı ile bu kitaptan 2021 yılında Türkçe'ye çevrilen *Toplumsal Yeniden Toplama Aktör-Ağ Teorisi'ne Bir Giriş* kitabı karşılaştırılarak okunmuştur. Makalede Latour'un fikirleri önce Türkçe sonra İngilizce kitaptan yapılan alıntılar halinde ve sayfa, paragraf ve cümle numaraları belirtilerek art arda yazılmıştır. Her alıntı ardından makale yazarının İngilizce metin üzerinden yaptığı kendi okumaları genellikle 'mealen' kelimesiyle başlayarak ifade edilmiştir. Bu yolun izlenmesinin nedeni sosyoloji terimlerini Türk okura ana akım sosyolojideki anlamlarına en uygun düşecek manalarıyla ifade etme isteğidir. Her iki kitabın künyesi Kaynakça'da ayrı ayrı yazılmıştır. Kitabın İngilizce'sine ulaşmamı mümkün kılan Doç. Dr. Mehmet Özcan'a teşekkür ederim.

² Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Bruno Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, çev. N. Bingöl (İstanbul: Tellekt, 2021).

³ Andrew Jamison, "Bruno Latour", *The Cambridge Dictionary of Sociology*, ed. Bryan S. Turner. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 327.

⁴ Ali Akay, "Bruno Latour ile Bir Evvelki Dünyadan Kopma", (9 Ekim 2020), (Erişim 15 Haziran 2024)

düncü olarak, bu sosyal teori olgu, yapı, kurum, organizasyonların ilke olarak istikrarsız, akışkan, belirsiz ve riskli oldukları sayılırlar. Beşinci olarak, bunlar içinde yaşadığımızı varsaydığımız dünyanın farklı olabileceğini, yani politik olasılıklara açık olabildiğimizi muştular. Altıncı olarak, olgu, kurum, yapı, organizasyon gibi ikincil grupların ‘neden’ değil ‘nasıl’ ortaya çıktıklarını ve süregittiklerini keşfe yönelir. Zira en apaçık gibi görünen sosyal nedenler bile ilişkiseldir. Bundan dolayı, nedenlerin kendileri de değişmeye maruzdur. Yine John Law’un yazdığına göre Aktör-Ağ Teorisi 1980’lerde Paris’te Michel Callon, Bruno Latour ve John Law tarafından geliştirilir. Teori teknoloji, bilim pratikleri, örgütler, pazarlar, sağlık sistemi, mekâna ilişkin pratikler ve doğa üzerine yapılan empirik araştırmalarla büyür, gelişir. Law gerçekte bu tür olay incelemeleri olmadan Aktör Ağ Teorisi’nin anlaşılmasının mümkün olmadığını ileri sürer. Law genel olarak Aktör-Ağ Teorisi’nin felsefi temelinde Michel Serres’in yattığını, teorinin post yapısalcı bir tavır sergilediğini, Michel Foucault’nun teorisine ortaklıklarının bulunduğunu, Foucault’dan farkının daha minimal odaklara eğilmesi olduğunu ifade eder. Law’a göre Aktör-Ağ Teorisi’ne yöneltilen eleştirilerin başında non-humanist olduğu için ‘insan ve sosyal olan’ın bir sosyal teoriye kazandırdığı ayrıcalıklardan yoksun olduğu tezi gelir. İkinci olarak, olguların, kurumların, yapıların ‘neden’ değil de ‘nasıl’ biçimlendikleri üzerinde konuştuğu için açıklama yönünün zayıf olduğu söylenir. Üçüncü olarak, ‘düşük’ statülü aktörlerin zaten görünmez olan emeklerine karşı iyice duyarsız olduğu ileri sürülür. Bir başka eleştiri de feministlerden yöneltilir ve sosyal teoride bedenün önemine dikkat etmemenin eksiklik olduğu söylenir. Law bu eleştirilerin ışığında teorinin başlı başına bir teori değil fakat bir alet çantası, bir metodolojik duyarlılıklar seti olarak görülmesini önerir⁵.

Giriş

Latour’un teorisini anlattığı kitabının Giriş’i çok önemlidir. Çünkü Latour burada ana akım sosyolojiye öyle bir giysi giydirir ki, ana akım sosyolojinin dikkatsiz çocukları, sadece bu elbiseyi değil onunla birlikte ana akım sosyolojinin derisini bile, üzerlerinden hızlıca çıkarıp atmayı isteyebilirler. Sosyal teori alanındaki bu makale Latour gibi sosyoloji heveslilerinin genç sosyolog adaylarının sosyolojiye duydukları güveni sarsıcı yorumlarına bir cevap örneği teşkil edeceği umuduyla kaleme alınmıştır.

1. Sosyolojinin Konusu ‘Sosyal’ midir, ‘İnsan Birliktelikleri’ midir?

Bruno Latour’un bu metne konu olan fikirlerini anlattığı kitabının başlığı: Sosyal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş’tir (1). Latour kitabının başlığında okura kitabın iki ayrı hedefi olduğunu ima eder: İlki Sosyal Yeniden Toplama’dır. İkincisi Aktör-Ağ Teorisi’ni tanıtmaktır. Ne var ki dikkatli bir okur kitabın Giriş’inden itibaren bir ikileme karşılaşır: Latour Aktör-Ağ Teorisi’ni tanıtmak için mi Sosyal Yeniden Toplama’yı istemek-

⁵ John Law, “Actor-Network Theory”. *The Cambridge Dictionary of Sociology*, ed. Bryan S. Turner (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 4-5.

tedir yoksa Sosyal Yeniden Toplama için Aktör-Ağ Teorisi'ni bir araç olarak mı kullanmak istemektedir? Üçüncü soru ise şudur: Latour sosyal kelimesi ile neyi kast etmektedir? Okur önce Latour'un hedefinin ilk olasılık olduğu izlenimine kapılırken kitabın ilerleyen sayfalarında Latour'un asıl hedefinin Aktör-Ağ Teorisi'ni tanıtmaktan daha ilerilere uzandığı izlenimine kapılmaktadır. Latour sosyal bilimler dünyasına yeni bir bilgi gövdesi sunmayı istemekte gibidir. Onun bu tutkusunun, ana akım sosyolojiyi ilgilendirmesinin sebebi onun 'ortaklıkların sosyolojisi' adını verdiği bir bilgi gövdesini ana akım sosyolojinin yerine geçirmeyi istemesidir. Latour ana akım sosyoloji ve kendi zihninde kurguladığı sosyolojinin farklılığını Giriş'in Yirminci paragrafının başında Türkçe çeviride şu cümlede ifade eder:

Türkçe çeviri: "...ilk yaklaşımı 'sosyalın sosyolojisi ve ikincisini 'ortaklıkların sosyolojisi' (keşke asosyoloji tabirini kullanabilseydim) olarak adlandıracağım" ⁶.

İngilizce metin: "...I will call the first approach 'sociology of the social' and the second 'sociology of associations' (I wish I could use 'associology')" ⁷.

Görüldüğü gibi Latour bu ideale, socius kelimesi dolayısıyla ulaşmayı istemektedir. Latour'un bu tutkulu tavrı, onun 'sosyal' ve 'sosyoloji' kelimelerine ana akım sosyologlardan daha farklı anlamlar yüklemesinde açığa çıkar. Önce 'sosyal' kelimesi üzerinde duralım: Dilbilgisine göre 'sosyal' kelimesi isim değil sıfattır. Bilinir ki dil bilgisinde sıfatlar, renk tayfindaki dalga boyu derecelendirmesi gibi herhangi bir matematiksel ölçme aracı ile ölçülmedikleri sürece, kendi başlarına herhangi bir 'var olan'a işaret etmezler. Burada 'var olan' derken kast edilen kavramda, dilde ya da gerçeklikte var olanlardır. Sıfatlar var olanların adları değil, var olanları niteleyen kelime türleridir. Nitekim Latour kitabının Giriş'inin ilk cümlesinde sosyal'in isim değil sıfat türü bir kelime olduğunu açıkça yazar.

Türkçe çeviri: "Sosyal bilimciler bazı fenomenlere toplumsal/sosyal sıfatını eklediklerinde..." ⁸.

İngilizce metin: "...when social scientists add the adjective 'social' to some phenomenon" ⁹.

Ancak Latour bu bilgisini ne ana akım sosyoloji eleştirisinde ne kendi teorisinin tanıtımında kullanır. Biz onun, sosyal'in sıfat olduğunu bildiğini, biliriz. Ama Latour sonraki tüm tezlerini, ana akım sosyologların sıfat olan sosyal'e, isim imiş gibi anlam yükledikleri ve tüm bir sosyolojiyi bu yanlış üzerinden inşa ettikleri örtük iddiasına dayandırarak, ileri sürer. İlginç olan, bazı sosyologların onun bu gerçek dışı anlatısının mistifikasyonuna kapılarak yazdıklarını merakla okumaları hatta Latour'un sosyologlara adeta bir projektör tuttuğunu, sosyologların yanlışlarını görmelerini sağladığını düşünmeleridir.

Oysa ana akım sosyoloji eğitimi almış olanlar bilirler ki, sosyal hayat alanında var

⁶ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 23.

⁷ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 9.

⁸ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 11.

⁹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

olan ‘insan birliktelikleri’dir ve elbette bu birliktelikler içinde sosyal kişiler de vardır. Sosyal hayat alanında var olan, ‘insan birlikteliklerine ilişkin olan’ değildir. Herhangi bir nedenle biraraya gelen insanlara dışarıdan bakanlar, orada bir socius, Türkçe karşılığıyla bir insan birlikteliği olduğunu söylerler. Socius aile gibi birincil grup, işyerleri gibi ikincil grup, trafik ışığında bekleyenler gibi yığın, kadınlar gibi kategori formlarında karşımıza çıkabilir.

‘Socius’ Etkileşim Ağları’nın egemen olduğu mikro seviyedeki yani bağlantıları sınırlı sayıda ve basit olan birliktelikleri işaret ettiği gibi Dolaşım Ağlarının egemen olduğu mezzo ve makro seviyedeki yani bağlantıları çok ve karmaşık olan birliktelikleri de işaret eden geniş kapsamlı bir kavramdır¹⁰. Bunlara ilaveten, insan birliktelikleri yani socius derken kastedilen, gerek bu birlikteliklerin gerek içlerindeki sosyal kişilerin biraraya geliş tarzları, bu birlikteliklerin yapılanmaları, işleyişleri, işlevleri, girdileri, çıktıkları, kişi ve birlikteliklerin aktör ve ajan olarak eylem ve sunumları ile bunların yankıları, yansımaları, cınlamaları, uzantıları, ürünleri gibi sonuçlarıdır da. Sadece sunumlarımız değil onların uzantıları da sosyal hayatın akışında etkilidir ve socius kapsamında konu edilirler. Burada eylem ve sunum derken kast edilen, Aristoteles’in ifadeleriyle Poiesis, Episteme, Techne ve Phronesis’tir. Tüm bu sunumlar ve etkileri realite, dil ve kavram seviyesinde isim cinsi kelimeler ile ifade edilirler. Tüm insan birliktelikleri, kısaca socius, içlerindeki tekil sosyal kişilerin aritmetik toplamı değildir, onları daima aşar. Socius incelemesi doğal ve sosyal hayat alanında yer alan tüm birliktelik formları ile sosyal kişileri ve bunların sosyal hayata sunumlarını, sunumların sonuçlarını, yansımalarını, yankılarını konu eder.

Diğer sosyal bilimcilerin kendi bilgi gövdeleri için söylediklerinin dışında, ana akım sosyoloji içinden yetişmiş bir sosyoloğun söyleyebileceği şudur: Sosyolojinin konusu, yani sosyolojinin üzerine söz söylemeye yöneldiği alan, tüm oluşturucuları ve sonuçları dâhil insan birliktelikleridir, kelime ekonomisi yaparak söylersek socius’tur. İnsan birliktelikleri herhangi bir tarih döneminde, herhangi bir coğrafyada yaşamış ya da bugün yaşamakta olabilir, aralarındaki benzerlik ve farklılıklar minimum veya maksimum seviyede olabilir. Sosyoloji tüm bu birliktelik formları üzerine, bilimsel metodolojinin süzgecinden geçen sözler söyleyebilen bir bilgi gövdesi, bir bilim dalıdır. Sosyal; bu socius’a, bu insan birlikteliklerine eklenen bir sıfattır.

‘Sosyal’ başlı başına bir varoluş seviyesi değildir. ‘Sosyal’, socius sayesinde varlık kazanan realite ve/veya görüntü (appearance) seviyesinde var olanlara, onları işaret eden kelimeye, imajınasyona, kavrama eklenen bir sıfattır. Latour’un yazdığına aksine, sosyologlar sosyal sıfatını bazı fenomenleri açıklamak için değil fakat sosyal sıfatını fenomenler dünyasında socius’la yani insan birliktelikleriyle ilgili, bağlantılı olan fenomenleri işaret etmek için kullanırlar.

¹⁰ Nilgün Çelebi, *Sosyoloji Yazıları* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2007), 33-39; Nilgün Çelebi, “Aktör ve Ajandan Aktif Katılımcıya”. Prof. Dr. Çağatay Özdemir’e Armağan Toplumsal Değişim. ed. Serdar Sağlam vd. (Ankara: Nobel, 2022), 321-358.

Latour'un kitabının farklı sayfalarında karşımıza çıkan bir diğer iddiası da sosyolojiyi sosyologların 'sosyalin bilimi' olarak tanımladıklarıdır:

Türkçe çeviri: "...sosyo-loji", "toplumsalın bilimi" anlamına gelir" ¹¹.

İngilizce metin: "...'socio-logy' means the 'science of the social'" ¹².

Latour'un bu iddiasının aksine ana akım sosyologlar sosyolojiyi 'sosyalin bilimi' olarak tanımlamazlar. Sosyoloji, Latour gibi Fransız olan Auguste Comte tarafından Latince socius ve Grekçe logos kelimelerinden oluşturulmuştur. Buradaki socius insan birlikteliklerini, bir araya gelen insanları işaret etmek için kullanılır. Socius'un bu anlamına Latince uzmanı olan Hannah Arendt de işaret eder¹³. Logos ise mantık kurallarıyla uyumlu olarak ifade edilen sözler, önermelerdir. Günümüzde sosyoloji için çeşitli tanımlar yapılırsa da üzerinde birleşilen ifade sosyolojinin insan birliktelikleri, yani socius, üzerine söylenen sözleri işaret ettiği'dir. Bu sözlerin mitolojik, dinsel, kültürel, sanatsal değil fakat bilimsel nitelikte olmaları beklenir.

2. Latour Yeni Bir Teori mi Yeni Bir Bilim mi Önermektedir?

Latour Giriş'in Birinci paragrafının ilk cümlesinde kitabının konusunu şöyle ifade eder.

Türkçe çeviri: "Bu kitabın argümanı çok basit bir şekilde ifade edilebilir: Sosyal bilimciler bazı fenomenlere toplumsal/sosyal sıfatını eklediklerinde, daha sonra gerekirse başka bir fenomeni açıklamak amacıyla başvurabilecekleri bir ilişkiler derlemesini, istikrarla kavuşmuş bir durumu tayin ederler" ¹⁴.

İngilizce metin: "The argument of this book can be stated very simply: when social scientists add the adjective 'social' to some phenomenon, they designate a stabilized state of affairs, a bundle of ties that, later, may be mobilized to account for some other phenomenon" ¹⁵.

Latour mealen sosyal bilimcilerin 'sosyal' kelimesiyle istikrarlı olaylar dizilişini kast ettiklerini, bu istikrarlı olaylar dizilişinin bir bohça, bir paket teşkil ettiğini ve bunun da daha sonra başka bazı fenomenlerin izahında kullanılabildiğini yazmaktadır. Latour tezini ifade ettiği bu ilk cümlesinin hemen ardından

Türkçe çeviri: "...kelimenin bu kullanımında yanlış bir şey yoktur" ¹⁶,

İngilizce metin: "There is nothing wrong..." ¹⁷

¹¹ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 14.

¹² Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 2.

¹³ Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu* (2.b.), çev. B. S. Şener. (İstanbul: İletişim, 2000), 59.

¹⁴ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 13.

¹⁵ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

¹⁶ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 13.

¹⁷ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1

diye başlayan ikinci cümlesi ile argümanını başka bir bağlama aktarır. İkinci cümleye geçmeden önce ilk cümle üzerinde duralım.

Latour'un Giriş'teki başlangıç cümlesinde dikkati çeken ilk nokta, onun sosyologların bazı fenomenlere sosyal sıfatını eklerken bu fenomenlerin istikrara kavuşmuş bir olay dizilişi (a stabilized state of affairs) sergilemelerini dikkate aldıkları ifadesidir. Bu noktada itirazımız şudur: İstikrara kavuşmuş olaylar dizilişi, açıktır ki, olay (event) değil olgudur (fact). Sosyolojinin temel kavramları olan olay ve olgu arasındaki fark, olgunun olaya göre oldukça istikrarlı bir bütün olduğu, bundan dolayı da kavramlaştırılabilme ve bilimsel incelemeye konu edilebilme olasılığının yüksek olduğudur. İstikrara kavuşmuş olan ister bir olay olsun, ister bir olaylar dizilişi yani olgu olsun, dilbilgisine göre sıfat değil isimdir. Sosyal'deki değil fakat socius'taki olayların istikrara kavuşması bir zaman süreci içinde gerçekleşir. Sosyolojide henüz istikrara kavuşmamış olay ve süreçler ya da hiçbir zaman istikrara kavuşamayacağı öngörülen olay ve süreçler, şimdilik kavramlaştırılamasalar dahi, insan birlikteliklerinin bir görünümü, bir realitesi, bir nesnesi oldukları için incelenirler. Sosyolojik soruşturmaya konu edilirler. Bunlar sosyolojide olaylar, 'oluşlar' (happening) olarak görülürler. İstikrara ulaşmaya kadar geçen sürede, olaylar vuku bulmaya devam eder. Olay'lardan olgu'ya giden süreye süreç diyoruz. Süreç dilbilgisine göre sıfat değildir.

Latour'un ilk cümlesinde dikkat çeken ikinci nokta onun, sosyal bilimcilerin sosyal sıfatını ekledikleri fenomenlerin, yani istikrarlı olaylar dizilişinin, bir bağlantılar paketi olduğu iddiasıdır. Açıktır ki bağlantılar içeren (bundle of ties) paket veya demet, bir 'şey'dir, bir 'var olan'dır. Yani, sıfat değil isimdir. Dolayısıyla, Latour'un "bunlar sıfat olmalarına rağmen bir paket, bir demet gibi göründüklerinden dolayı bilimsel inceleme konusu yapılabilir" cümlecğine yansıyan, örtük izin belgesine, sosyal bilimcilerin ihtiyacı yoktur. İlk nokta ile bağlantılı olarak; sosyologlar olayların olgulaşmaya giden yoldaki serüvenleri olan süreçleri, olayların olgulaşma olasılıklarını incelemek için konu ederler. Sosyologlar olay ve süreçleri olayların gidişatını bilmek, örüntülerini, düğüm noktalarını tespit etmek ve buradan hareketle teori-yönelimli veya politika-yönelimli sonuçlara ulaşmak için soruştururlar.

Latour'un ilk cümlesinde üzerinde durulması gereken üçüncü nokta istikrarlı olaylar (yani olgular) paketinin, daha sonra başka bazı fenomenlerin açıklanmasında kullanılabileceği ifadesidir. Bu cümle okurda Latour'un kendini sıfat olduğunu bildiği sosyal'in isim olarak kullanılmasına adeta izin veren bir dilbilgisi veya sosyal bilim veya sosyoloji bilgisi gibi gördüğü izlenimini uyandırmaktadır. Latour bu cümlesi ile sosyal sıfatının etkileyici neden olarak kullanılabilmesine izin veriyor gibidir. Latour kitabında sık sık övgüyle adını geçirdiği Emile Durkheim'ın "bir sosyal olgunun nedeni diğer bir sosyal olgudur" cümlesini unutmuş gibidir. Açıktır ki Durkheim'ın buradaki maksadı "socius'a ilişkin, socius'la bağlantılı bir olgunun nedeni diğer bir socius'a ilişkin, socius'la bağlantılı olgudur" demektir.

Şimdi Latour'un argümanını başka bir bağlama aktardığını ifade ettiğimiz Giriş'teki ikinci cümlesinin baş kısmına geçelim:

Türkçe çeviri: “Halihazırda bir araya toplanmış olanı gösterdiği ve bir araya toplanan şeyin doğasına dair gereksiz hiçbir varsayımı içermediği sürece kelimenin bu kullanımında yanlış bir şey yoktur”¹⁸.

İngilizce metin: “There is nothing wrong with this use of the word as long as it designates what is already assembled together, without making any superfluous assumption about the nature of what is assembled”¹⁹.

Meal; sosyalin isim olarak kullanılmasında, birarada bulunan şeyler betimlendiği sürece, herhangi bir yanlış olmadığını söylemektedir. Latour koşul olarak yeter ki, “birarada bulunanların doğasına ilişkin gereksiz sayılıta bulunulmasın” der. Latour’un bu ifadesinin de sorunlu olduğu ileri sürülebilir. Zira dil ve mantık birbirinin tamamlayıcı parçalarıdır. Söz hem dilin hem mantığın yansıdığı yerdir. Birarada bulunan her tür şey’lerin, sosyal’in özelliklerine sahip olması gerçekle bağlantılı olmayan bir durumdur. İnsan dışında hayvanların, bitkilerin de biraradalıklarına işaret ederken sosyal sıfatı kullanılabilir. Ancak bu kullanım bir söz sanatına, bir metafora işaret eder. “Karıncaların sosyal hayatı” ifadesi karıncaların birliktelikleri ile insanların birliktelikleri arasında analogi yapan metaforik bir ifadedir. Bir sanat galerisinin duvarına yerleştirilen tablolar arasında sosyal uyumdan değil sanatsal/estetik uyumdan söz edilir.

Latour Giriş’in ilk cümlesinde sosyal bilimcilerin sosyal sıfatını bazı fenomenler için isim gibi kullandıklarını söylemekle adeta yaramazlık yapan çocuğun bir yandan hatasını ifşa ederken bir yandan da hoşgörülmesine kapı aralar gibidir. Ne var ki ikinci cümlesinde, sosyal kelimesinin, biraraya gelen şeyleri ifade eden isim cinsi bir şemsiye kelime olarak kullanılmasına onay verir. Sosyal kelimesini sadece insanlar değil tüm var olanlar için kullanır. Böyle yapmakla da Latour ceketin ilk düğmesinin yanlış iliklenmesini bazı sosyal bilimcilere yükledikten sonra bu kez diğer düğmeleri kendi yanlış iliklemeye başlar. Ne var ki, burada gündelik hayattaki ilk düğmeyi dalgınlıkla yanlış iliklemekten daha farklı bir durum vardır. Latour ilk düğmeyi yanlış ilikleyerek bir yandan ana akım sosyolojiyi zeminlessiz, konuşuz, yersiz yurtsuz, mekânsız bırakmakta bir yandan üstünde Aktör-Ağ Teorisini geliştirebileceği bir zemin inşa etmeye çalışmaktadır. Bunun kanıtı Giriş’in üçüncü cümlesindedir.

Türkçe çeviri: “Bununla birlikte ‘toplumsal’ kelimesi ‘ahşap’, ‘çelik’, ‘biyolojik’, ‘ekonomik’, ‘zihinsel’, ‘örgütsel’ veya ‘dilbilimsel’ gibi diğer sıfatlarla kıyaslanabilen belirli bir malzeme türü anlamına gelmeye başladığı anda sorunlar baş gösterir”²⁰.

İngilizce metin: “Problems arise, however, when ‘social’ begins to mean a type of material, as if the adjective was roughly comparable to other terms like ‘wooden’, ‘steely’, ‘biological’, ‘economical’, ‘mental’, ‘organizational’, or linguistic”²¹.

¹⁸ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 13.

¹⁹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

²⁰ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 13.

²¹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

Görüldüğü gibi Latour ‘sosyal’ sözcüğünün bir şey’e işaret eden isim gibi kullanılması-
nın karışıklıklara yol açtığını ileri sürmektedir.

Evet, bu kelimelerin hepsi sıfattır. Ama dikkat edelim ki bunlar isim köklü sıfatlardır. Yani biz bu sıfatları söyler, yazar, okurken onların isim köklü olduklarını biliriz. Bunların sıfat olmalarının isim olmaları ile bağlantılı olduklarını, o sıfatların o isim dolayısıyla bir anlama sahip olduklarını biliriz. Onları, kökleri olan isimlerin ışığında anladığımızı ve kullandığımızı biliriz. Ahşap’ın tahta, ekonomik’in ekonomi, biyolojik’in biyoloji kaynaklı olduğunu bildiğimiz gibi. Aynen biz sosyologların sosyalin kendiliğinden ortaya çıkıveren bir kelime, bir nesne, bir realite formu, bir kavram olmadığını, tersine, isim olan socius’tan türetilen bir sıfat olduğunu bildiğimiz gibi. Sosyal sıfatını duyan herkes, sosyal kelimesi isim olarak kullanılmış olsa bile, işaret edilenin insan birliktelikleri ile ilgili, yani socius ile ilgili olduğunu anlar. Yineleyelim, sosyal bilimlerde bilgi gövdelerinin konuları sıfatlar değil isimlerdir. Sosyal bilimlerde bilimlerin konuları doğrudan fiiller de değildir. Özellikle sosyolojide fiiller daima bir isim cinsi kelimeye ulaşma olasılığı arttıkça, olaylar olgusallaşmaya doğru gidiyor olunca bilimin ilgi alanına girerler. Bu gelişmeyi kendi çerçevemizde geliştirdiğimiz bir kavramla ifade edersek, ne zaman ‘generative etkileşimler’ (generative interaction) yani olayın olguya doğru gidişatını tahkim eden, hızlandıran etkileşim süreçleri, yoğunlaşmaya başlar o zaman araştırmacı retrospektif olarak tekil fiillere de bakar, farklı aktörlerce yinelenen fiilin bir özel socius örneği oluşturmaya doğru gidiş macerasını (sürecini) gözlemlemeye başlar. Sosyolojide her evinden ayrılana göçmen, mülteci demeyiz. Her ev taşıma bir göç değildir. Evinden taşınanların sayısı, taşınanların demografik özellikleri, taşınmalarına ilişkin kendilerinin ve başkalarının beyanları, taşınma süreçleri, taşınmanın boyutları, bu mekândaki yer değiştirmeye verilecek ad üzerinde etkilidir. Sosyolog verilere göre taşınma eyleminin basit bir adres değiştirme mi olduğunu yoksa sergilenen generative etkileşimler içinde katlanarak gelişen bir göç olgusunun ilksel halleri ile mi yüz yüze olduğunu anlar. Bu noktada fiiller sıfatlara göre daha şanslıdır. Zira fiiller, başlangıçları itibarı ile isim ve sıfatlardan bağımsız olarak var olurlar. Fiillerde daima bir potansiyel güç vardır; isimler gibi. Sıfatlarda bu yoktur. Sıfatlar daima ya bir fiile ya bir isim cinsi kelimeye bağımlıdır. Sıfatlar bağlandıkları isimlerden ne kelime olarak ne nesne, ne kavram olarak ayrılabilirler. Sosyal daima socius’a ait olandır. Sosyal devlet dendiğinde devletin yurttaşlardan bağımsız bir entite olmadığı anlaşılır. Sosyal hukuk, hukukun kurallar yığını değil, sosyal hayatın ister Etkileşim Ağı olsun ister Dolaşım Ağı olsun her ağında temel birimler olarak yer alan sosyal kişilere ve insan birlikteliklerine yönelik bir kurallar bütünü olduğunu ifade eder. Latour’un dediğinin aksine, sosyal hukuk insanları hukuka eklemeyiz, hukuka o kuralların kişiler ve birliktelik formları için olduğunu hatırlatır. Bu realitenin önceleri dikkate alınmamış olması, sosyolojinin değil, bu realitenin üzerini örtenlerin hatasıdır.

Şimdi Latour’un Giriş’teki dördüncü cümlesine bakalım:

Türkçe çeviri: “O noktada artık büsbütün farklı iki şeyi belirttiği için kelimenin anlamı bozulur...”²².

²² Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 13.

İngilizce metin: “At that point, the meaning of the word breaks down since it now designates two entirely different things...”²³.

Bu cümlede Latour sosyalin tamamen ayrı iki şeye işaret ettiğini fakat insanların bunu fark etmedikleri için sorun çıktığını yazıyor. Oysa ortada iki ayrı mana, iki ayrı şey, iki ayrı kavram yoktur. Görülen o ki Latour sosyal’i sıfat olmaktan kurtarmayı istediği için, okuru ortada sorun olduğuna ikna etmek istemektedir. Latour’un kendi cümlesine devam edelim:

Türkçe çeviri: “Birincisi, bir toplama süreci sırasındaki bir hareketi ve ikincisi, diğer malzemelerden farklı olduğu farz edilen özel bir bileşen türünü belirtir”²⁴.

İngilizce metin: “...first, a movement during a process of assembling; and second, a specific type of ingredient that is supposed to differ from other materials”²⁵.

Bu iddiaya katılmak mümkün değildir: Sosyal ne bir araya gelme sürecindeki devinimdir, ne tüm diğer materyallerden ayrı olduğu varsayılan özel tip bir içerik malzemesidir. Sosyal ne bir fiilin adıdır, ne de kendi başına, re’sen var olan bir malzemenin, bir şeyin adıdır.

Latour kitabının Giriş’inin İkinci paragrafının ilk cümlesinde amacını ifade eder:

Türkçe çeviri: “İşbu çalışmada benim yapmak istediğim, toplumsalın neden bir tür malzeme veya alan olarak yorumlanamayacağını göstermek ve başka herhangi bir duruma “toplumsal bir açıklama” sağlama projesini tartışmak”²⁶.

İngilizce metin: “What I want to do in the present work is to show why the social cannot be construed as a kind of material or domain and to dispute the project of providing a ‘social explanation’ of some other state of affairs”²⁷.

Özetlersek, yapmak istediğinin, sosyalin neden bir materyal ya da inceleme konusu olamayacağını göstermek ve sosyalin, olaylar dizilişinin sosyal açıklamasını verme projesi olduğu iddiasını tartışmaya açmak olduğunu yazmaktadır. Oysa sosyalin realitede olgusal bir karşılığı yoktur. Realitede var olan insan birliktelikleri, yani ‘socius’ olduğuna göre, sosyalin belirsizliği gibi bir durum söz konusu olamaz. Sosyal’i bir materyal olarak kullanan sosyologlar değil fakat Latour’un kendisidir.

Latour İkinci paragrafın ikinci cümlesinde ise şunu yazar:

Türkçe çeviri: “Bu daha evvelki proje, geçmişte üretken ve muhtemelen zorunlu olduysa da, kısmen sosyal bilimlerin başarısı sayesinde artık büyük ölçüde öyle değildir”²⁸.

²³ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

²⁴ Latour, *Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 13-14

²⁵ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

²⁶ Latour, *Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 14.

²⁷ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

²⁸ Latour, *Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 14.

İngilizce metin: “Although this earlier project has been productive and probably necessary in the past, it has largely stopped being so thanks in part to the success of the social sciences”²⁹.

Mealın bu eski proje geçmişte belki gerekliydi ve verimli de olmuştur ama günümüzde sosyal bilimlerdeki başarılar sayesinde sosyalden hareketle sosyal açıklama yapılabileceği görüşünden vazgeçilmiştir demektir. Latour bu iddiasının dünü ve bugünü için ne bir kanıt ne bir tanık gösterir. Tanık ya da kanıt bulabilir miydi? Bulabilseydi üçüncü cümlede yazardı. İkinci paragrafın üçüncü cümlesi konu dışı, bu nedenle de talihsiz bir cümledir.

İkinci paragrafın dördüncü cümlesi Latour’un amacını belirginleştirmeye yöneliktir:

Türkçe çeviri: “Yapmak istediğim, başlangıçtaki anlamına dönerek ve tekrar bağlantıları izleyebilmesini sağlayarak toplumsal nosyonunu yeniden tanımlamak”³⁰.

İngilizce metin: “What I want to do is to redefine the notion of social by going back to its original meaning and making it able to trace connections again”³¹.

Bu cümlede bir kez daha açığa çıkmaktadır ki, Latour sıfat olan ‘sosyal’e isim imiş gibi muamele ederek, sosyal’i realitede karşılığı olan bir nesnenin kavramı imiş gibi göstermeye çalışmaktadır. İlginç olan, Latour’un bu muamelenin kendi değil ama ana akım sosyologlar tarafından yapıldığını ileri sürmesidir. Latour böylece bir yandan ana akım sosyoloji çalışmalarını realiteden kopuk imiş gibi işaret etmekte bir yandan da böylece sosyal bilimler içinde sosyale ilişkin kendi garip anlayışına yer açmayı istemektedir. Nitekim kendi önerisini beşinci ve devamındaki altıncı cümlede şöyle açığa çıkarır:

Türkçe çeviri: “Böylelikle toplumsal bilimlerin geleneksel amacına, bu görev için daha iyi uyarlanmış araçlarla devam etmek mümkün olacak. Doğanın ‘toparlanış’ları üzerinde kapsamlı çalışma yaptıktan sonra, bir toplum şemsiyesi altında ‘toplanan’ şeyin tam içeriğini daha ayrıntılı bir biçimde incelemenin gerekli olduğuna inanıyorum”³².

İngilizce metin: “Then it will be possible to resume the traditional goal of the social sciences but with tools better adjusted to the task. After having done extensive work on the ‘assemblages’ of nature, I believe it’s necessary to scrutinize more thoroughly the exact content of what is ‘assembled’ under the umbrella of ‘society’”³³.

Görüldüğü gibi Latour ‘toplum’ şemsiyesi altına, kuruluş yıllarındaki sosyal bilim idealiyle uyumlu olan malzemeleri yerleştireceğini, böylece sosyal bilim alanını saplandığı çıkmazdan kurtaracağını müjdelemektedir. Ona göre, sosyolojinin ‘birlikte yaşamının bi-

²⁹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

³⁰ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 14.

³¹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 1.

³² Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 14.

³³ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 2-3.

limi' olma misyonuna sadık olmasının tek yolu da budur. İkinci paragrafın yedinci cümlesi şöyledir:

Türkçe metin: "...bir toplum şemsiyesi altında 'toplanan' şeyin tam içeriğini daha ayrıntılı bir biçimde incelemenin gerekli olduğuna inanıyorum. Bana göre bu, sosyolojinin, 'birlikte yaşama bilimi'nin eski ödevlerine sadık olmanın yegâne yolu gibi görünüyor"³⁴.

İngilizce metin: "...I believe it's necessary to scrutinize more thoroughly the exact content of what is 'assembled' under the umbrella of a society. This seems to me the only way to be faithful to the old duties of sociology, this 'science of the living together'"³⁵.

Üçüncü paragrafa geçmeden önce İkinci paragrafın beşinci, altıncı ve yedinci cümleleri için işaret edilmesi gereken Latour'un, 'toplum'un sosyolojinin şemsiye kavramı olduğu iddiasıdır. Bu noktada Latour'un ötesinde, ana akım sosyoloji içindeki, sosyolojinin konusunun insan birlikteliklerinin formlarından biri olan 'toplum' ile sınırlayan teorilerin de sorgulanmasının gereği açıktır.

Zira sosyolojinin konusunun 'toplum'a, yani ilk örneğine 19. yüzyıl Batı Avrupa'sında ulus-devletlerin tarih sahnesine çıkışları sürecinde gözlemlenen birliktelik formuna indirgenmesi eleştiriye açık bir tavidir. Toplum tarihsel bir birliktelik formudur. Toplum ulus-devletin sivil içeriğidir. Günümüz dünya düzeninde ulus-devlet örgütlenmesi egemen olsa da yer kürenin her yöresinde ulus-devletin tüm kurumlarıyla yerleştiğini söyleyemeyiz. Günümüz ulus-devletlerinin tarihleri onların farklı deneyimlerden geçtiklerini işaret eder. Toplum dediğimiz tarihsel birliktelik formu, bir arada yaşama kültürüyle ilintisinden dolayı, kültürel bir özelliğe de sahiptir. Toplum socius'un alabileceği formlardan sadece biridir. Toplum makro seviyedeki insan birlikteliklerinin ilk basamağıdır. Diğer makro seviyedeki socius örnekleri arasında uluslararası, ulus üstü, ulus aşırı kuruluşlar sıralanabilir. Bundan dolayı sosyolojinin tam içeriği 'toplum' şemsiyesi altında değil 'socius' şemsiyesi altında dizilmiş olanlardır diyoruz. Latour'un yedinci cümledeki ifadesi yani sosyolojinin "birlikte yaşama bilimi olma" görevine sadakatinin gereğini yapmanın tek yolu da budur. Daha açık bir ifadeyle sosyoloji; konusu 'toplum' değil 'socius' olan, yani birlikte yaşayan insanları konu edinen bir bilimdir. Sorun, Latour'un 'birlikte yaşayan şeyler' derken kast ettikleri ile bu metinde 'birlikte yaşayanlar' derken kast edilenler arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Latour sosyolojiyi tarihten, paleo-fizik-sosyal antropolojiden, etnolojiden, arkeolojiden, coğrafyadan, sosyal psikoloji ve psikolojiden ve günümüz teknolojik ilerlemeleriyle ortaya çıkan yeni bilgi alanlarından kopartan bir bilgi gövdesi arayışı içindedir. Oysa sosyoloji tüm bu bilgi gövdelerinin birikimleriyle bilgi ve kavram alışverişi içinde olması gereken bir bilim dalıdır. Latour ise sosyolojiyi ilga edip, yerine, fark yaratma seviyelerine göre kimliklendirilen öğeler arası bağlantılardan oluşan yeni bir bilimi, ortaklıklar bilimini, geçirmek istemektedir.

³⁴ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 14.

³⁵ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 2.

Latour Üçüncü paragrafın birinci, ikinci ve üçüncü cümlelerinde sosyolojinin günümüzdeki yaygın anlamının yeniden tanımlanması gerektiğini, Latince ve Grekçe’den gelen ‘socio-logy’nin ‘sosyalin bilimi’ anlamına geldiğini, bu ifadenin ‘sosyal’ ve ‘bilim’ kelimelerinden dolayı iki sakınca taşıdığını yazar. Bu noktada vurgulanmalıdır ki ‘socio-logy’deki socio ‘sosyal’ın değil socius’un kısaltmasıdır. Devamla, Latour’un üçüncü cümleden sonra yazdığı dördüncü, beşinci ve altıncı cümleleri tezini fen bilimleri ve teknolojideki gelişmelerle güçlendirmek isteği ile yazdığı ileri sürülebilir ve bunlar asıl meseleyi ana çizgisinden uzaklaştıran ifadeler gibi görülebilir. Latour Üçüncü paragrafın yedinci, sekizinci ve dokuzuncu cümlelerinde, günümüzde ‘sosyal’ın ve ‘toplum’un özel bir alan oluşturmadığını yazar. Bilim ve teknolojideki gelişmelerle ‘sosyal’ olarak adlandırılabilir ilişkilerin ve onların altında yer alacağı ‘toplum’ alanının varlığının bulanıklaştığını ifade eder. Latour Üçüncü paragrafın onuncu cümlesinde artık bilimin ve toplumun güçlü bir socio-logy’nin vaatlerini yerine getirebilecek sürekliliğe sahip olmadıklarını yazar ³⁶. Bu noktada Latour sanki sosyolojinin, ana akım sosyoloji içinde sosyalin bilimi olarak tanımlandığı yönündeki kendi iddiasını dahi unutmuş gibi görünmektedir. Oysa yukarıda da işaret edildiği gibi, ana akım sosyolojiye göre sosyolojinin konusu hiçbir zaman ‘sosyal’ olmamıştır. Ana akım sosyoloji, konu olarak ‘sosyal’i değil, ‘toplum’u, üstelik ‘modern toplum’u vurgular³⁷ (Giddens,1989:7). Ana akım sosyolojinin sosyolojiyi modern toplumla sınırlayan tavrına eleştirimizi yukarıda ifade etmiştik.

Latour Dördüncü paragrafın ilk beş cümlesinde sosyal bilimcilerin konu ve yöntemlerinin tadil edilmesi için sergiledikleri çabalarına, bilim sosyolojisi gibi oxymoron girişimlerine rağmen, ‘sosyal’ın anlamının belirsizliğini koruduğuna değinir. Kendi ifadesiyle:

Türkçe çeviri: “...’toplumsal’ın anlamını değiştirmenin bence vakti geldi” ³⁸.

İngilizce metin: “...I think time has come to modify what is meant by ‘social’” ³⁹.

Altıncı cümlede ise ‘sosyoloji’ için alternatif bir tanımlama sunacağını, böylece ilk kuşak sosyologların idealini yerine getirmeyi umduğunu yazar:

Türkçe çeviri: “Dolayısıyla bu faydalı etiketi muhafaza ederek ve geleneksel amacına -umarım- sadık kalarak, ‘sosyoloji’ için alternatif bir tanım icat etmeyi arzuluyorum” ⁴⁰.

İngilizce metin: “I therefore wish to devise an alternative definition for ‘sociology’ while still retaining this useful label and remaining faithful, I hope, to its traditional calling” ⁴¹.

³⁶ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 2; Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 15.

³⁷ Anthony Giddens, *Sociology* (Cambridge: Polity Press, 1989).

³⁸ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 15.

³⁹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 2.

⁴⁰ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 15

⁴¹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 2-3.

Latour kitabının Beşinci, Altıncı, Yedinci, Sekizinci ve Dokuzuncu paragraflarında sosyolojinin konusu hakkında kendi teorizasyonuna yol açan temel soruları ifade eder:

Türkçe çeviri: “Bir toplum nedir? ‘Toplumsal’ kelimesi ne anlama gelir? Neden bazı faaliyetlerin ‘toplumsal bir boyut’u olduğu söylenir? İşler halde olan ‘toplumsal faktörler’in mevcudiyeti nasıl gösterilir? Toplum veya diğer toplumsal yığınlar üzerine bir inceleme ne zaman iyi bir inceleme olur? Bir toplumun gittiği yol nasıl değiştirilir?”⁴².

İngilizce metin: “What is a society? What does the word ‘social’ mean? Why are some activities said to have a ‘social dimension’? How can one demonstrate the presence of ‘social factors’ at work? When is a study of society, or other social aggregates, a good study? How can the path of a society be altered?”⁴³.

Latour bu soruların cevaplarını hem Giriş’in sonraki paragraflarında kısa olarak tanıttığı, hem kitabının ileriki bölümlerinde ayrıntılı olarak ifade ettiği Aktör-Ağ Teorisine ilişkin özgün kavramsal çerçevesi içinden verir. Latour’un kendi cümleleri ile:

Türkçe çeviri: “Bu soruları yanıtlamak için büyük ölçüde farklı iki yaklaşım kullanılmıştır. Bunlardan yalnızca biri sağduyu haline gelmiştir; ötekiyse elinizdeki çalışmanın konusudur”⁴⁴.

İngilizce metin: “To answer these questions, two widely different approaches have been taken. Only one of them has become common sense—the other is the object of the present work”⁴⁵.

Ona göre ana akım sosyologlar bu sorulara cevap verirken toplum, sosyal düzen, sosyal pratik, sosyal boyut veya sosyal yapı olarak adlandırılan özel tip bir fenomenin realitede var olduğu noktadan hareket ederler. Yine ona göre Aktör-Ağ Teorisi ise toplum, sosyal, sosyal boyut, sosyal faktör gibi sözcüklerden oluşturulan sözde-realitenin tamamen dışında, aktüel sosyal hayat alanında olan biteni yansıtan bir yaklaşımdır. Latour’un ana akım sosyologların kavramlarına yönelttiği bu eleştirileri ve bunlara verilebilecek cevaplar yukarıda ifade edilmişti. Latour sosyal hayat alanının mikro mezzo makro düzlemlerinde farklı içerik ve formlardaki socius’ların inşa edilme süreçlerini ve bu süreçler sonunda ortaya çıkan yapıları, bütün bu işleyişte aktör ve/veya ajan olarak yer alanları ve aralarındaki ilişki ve etkileşimleri tamamen göz ardı etmekte gibidir.

Latour Onuncu ve Onbirinci paragraflarda kendi teorisini tanıtmaya geçerken arada bir meşruiyet bağı kurmak ister gibi şu soruyu sorar:

⁴² Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 15.

⁴³ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 3.

⁴⁴ Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 15.

⁴⁵ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 3.

Türkçe çeviri: “Bu kadar farklılarsa nasıl olur da ikisi de toplumun bilimi olduğunu iddia edebilir ve aynı ‘sosyoloji’ etiketini kullanmaya heves edebilir?”⁴⁶.

İngilizce metin: “If they are so different, how could they both claim to be a science of the social and aspire to use the same label of ‘sociology’?”⁴⁷.

Latour bu bağı kurmak zorundadır, zira aksi halde asıl tutkusu olan “sosyolojiyi ilga etme girişimi”ne gerekçe bulamazdı. Bu bağı kurmasaydı, Aktör-Ağ Teorisi ile yaptığı, sadece sosyoloji içinde bir yeni yaklaşım geliştirmek olurdu. Latour tutkusuna meşruiyet sağlayacak bağı Onikinci paragrafta yazar:

Türkçe çeviri: “Birçok sosyal bilimcinin ‘toplumsal’ (sosyal) diye adlandırdığı homojen bir şey olsa da aynı sözcükle heterojen öğeler arasında bir ortaklıklar (associations) dizisini isimlendirmek de tamamen makuldür. Her iki durumda da sözcüğün kökeni -Latince socius kökünden- aynı olduğu için, sosyolojiyi ‘toplumsalın bilimi’ değil, ortaklıkların izinin sürülmesi olarak tekrar tanımlayarak sosyal bilimlerin başlangıçtaki sezgilerine sadık kalmak mümkündür”⁴⁸.

İngilizce metin: “Even though most social scientist would prefer to call ‘social’ a homogeneous thing, it’s perfectly acceptable to designate by the same word a trail of associations between heterogeneous elements. Since in both cases the word retains the same origin—from the Latin root socius-- it is possible to remain faithful to the original intuitions of the social sciences by redefining sociology not as the ‘science of the social’ but as the tracing of associations”⁴⁹.

Latour, bu noktada yine gerek ‘social’e gerek ‘socius’a ait kendi yanlış nitelendirmelerini ana akım sosyologlara mal ederek şunu yazar:

Türkçe çeviri: “Sözün bu anlamında toplumsal, beyaz koyunlar arasındaki bir kara koyun gibi diğer şeyler arasında bir şeyi değil, kendileri toplumsal olmayan şeyler arasındaki bir bağlantı türünü belirtir”⁵⁰.

İngilizce metin: “In this meaning of the adjective, social does not designate a thing among other things, like a black sheep among other white sheep, but a type of connection between things that are not themselves social”⁵¹.

Latour bu cümleleri ile sadece ‘socius’ ve ‘social’i değil fakat onlarla birlikte ana akım sosyolojiyi de gömmüş olmakta, meşruiyetini socius’tan alan sosyoloji adlı bilgi gövdesi yerine kendi geliştirdiği, meşruiyetini ‘ortaklık’ (associations) kelimesinden alan, insanın fail olmaktan tümüyle çıktığı bir sözde-bilim dalına yer açmış olmaktadır. Ne var ki Latour

⁴⁶ Latour, *Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 18.

⁴⁷ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 5.

⁴⁸ Latour, *Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 19.

⁴⁹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 5.

⁵⁰ Latour, *Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 19.

⁵¹ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 5.

bu gayretine rağmen, yine socius kaynaklı olup ana akım sosyolojide ikincil gruplar için kullanılan ve Türkçe'ye "birlikler, kuruluşlar, ortaklıklar, formal gruplar, ikincil gruplar" olarak çevrilen 'association' kelimesini seçmek talihsizliğine düşmüştür. Latour sosyal hayat alanının sosyoloji adını taşıyan değil, 'ortaklıkların bilimi' adını taşıyan bir bilgi gövdesi tarafından konu edilmesi gerektiğini ileri sürerken 'association' kelimesinin de 'birlikte olan insanlar'dan kaynaklandığını unutmuş gibi davranmaktadır. Latour ortaklıklar derken insan olmayanlar arası bağları kast etmektedir.

Latour'un kitabının ilerleyen sayfalarında özellikle AAT'de Yer Almanın Zorluğu Üzerine: Diyalog Biçiminde Bir Perde Arası başlıklı bölümde⁵² yazdıkları bize onun zihninde sosyal hayata ilişkin şöyle bir fotoğrafın bulunduğu izlenimini vermektedir: Ona göre sosyal hayat alanında aksiyonlarının sahibi olmayanlardan oluşan amorf ortaklıklar adeta bağımsız değişkenler olarak sürekli dolaşmaktadırlar. Bunlar girdikleri alanlarda yer alanları süresiz ve kurlsız bir tarzda, bilinmeyen, bilmeye konu edilemeyen bir oluşum halinde bazen bir araya getirirler. Bu, bir araya gelişin adımları ve sonuçları tespit edilebilir bir süreç içinde gerçekleşmez. Latour'un betimlediği bu 'oluş' durumlarına biz 'generative etkileşimler' diyemeyiz. Zira olay'dan olgu'ya gidiş söz konusu değildir. Var olan sadece devinimdir. Bu devinimin aktörleri sürekli değişeceği gibi, devinimin nereye doğru, nasıl ilerleyeceği, ömrü, etkisi önceden tespit edilemez. Bu 'oluş' sadece akış içinde iken gözlemlenebilir. Buna ek olarak, işaret edilen aktörler, ana akım sosyolojide işaret edilen ne sosyal kişilerdir ne de Etkileşim ve Dolaşım Ağlarındaki insan birliktelikleri yani socius'lar olan, kolektif kişilik örnekleri diyebileceğimiz sosyal kurumlar, yapılar, örgütler, ikincil gruplar anlamındaki ortaklıklardır. Şimdi soru şudur: Aralarında ortaklıklar olanlar nelerdir?

Latour insan-olmayan, 'non-human' bir bilgi gövdesinin peşindedir⁵³. Ona göre sosyal hayatı devindirenler yani 'non-human' olanlar ne basit materyallerdir ne de basit taşıyıcılarıdır (bearer/agent). Hayatı asıl devindiren, 'non-human' ögeler arası bağlantılar, ağlardır. Sosyal hayat alanı; ağların aktör oldukları bir sahnedir. Latour işte bu ögelerin oluşturduğu ağlara 'ortaklıklar' demektedir. Latour'a göre zaten insan aktörlerin de aktleri (eylemleri) bilincin kontrolünde gerçekleşmez, akt ele geçirilmiştir (over taken veya other-taken)⁵⁴.

Latour'un G.W. Friedrich Hegel, Jean Paul Sartre, Erving Goffman ve Pierre Bourdieu'dan dolanarak ifade etmeye yöneldiği aktörün eyleminin ele geçirilmiş olduğu tezi, aktör kavramının manası ışığında, ikna edicilikten uzak görünmektedir. Zira ana akım sosyolojide aktör eylemde bulunandır, eyleyendir, faildir. Aktör 'başarılan rol'ün sahibidir. Ajan ise eylemin taşıyıcısıdır, hamildir. Ajan 'atfedilen rol'ün taşıyıcısı, sürdürücüsüdür. Ana akım sosyolojinin bir adım ötesine geçip daha geniş bir çerçeveden bakıldığında ise görülen şudur:

⁵² Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 195-218.

⁵³ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 10; Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 26.

⁵⁴ Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*, 44-45; Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, 67-70.

Sosyal hayat alanının mikro, bir noktaya kadar da mezzo seviyedeki 'Etkileşim Ağları' ile sınırlı olduğu tarihin ilk dönemlerinde 'aktör' karşımıza ancak halk masallarındaki veya mitolojilerdeki 'kahraman' olarak çıkardı. Misal: Prometheus, Battal Gazi. İnsan birlikteliklerindeki diğer kişiler ise atfedilen rolleri ifa ederlerdi. Orta çağdan modern döneme geçiş sürecinde aktör karşımıza 'birey' olarak çıkar. Misal Leonardo di Vinci'nin Vitruvius Adamı eskizine yansıyan imge. Birey, sosyal kişiyi, aktörlük pozisyonuna taşımıştır. İleri modern dönem diyebileceğimiz günümüzde ise birey felsefe terimleriyle 'eylemi ele geçirilen', sosyoloji terimleriyle 'agency anlamında ajan' yani taşıyıcılık pozisyonuna geçmiştir. Bireyin 'başarılan rol'ü ifa eden aktör olmaktan uzaklaşıp önceki gibi 'atfedilen rol'ü oynayan 'agent anlamında ajan', taşıyıcı, hamil olması kuşkusuz insan açısından olumlu bir gelişme değildir. Bu konu Kafka'nın Dava'daki Josef K. karakterinden Orwel'in 1984'teki Winston karakterine uzanan çok sayıdaki edebiyat eserinde ana tema olarak işlenir. Ancak günümüzde aktörlük pozisyonu yani 'başarılan rol' sahipsiz değildir. Günümüzde aktörlük sosyal kişiden Dolaşım Ağındaki kolektif kişiliklere geçmektedir. Dolaşım Ağının socius yani insan birlikteliği örnekleri olan kolektif kişilikler sosyal hayat alanının egemeni konumundadır.

Ne var ki bu durum sosyal hayatın insan-olmayan, non-human bir aşamaya evrildiği anlamına gelmemelidir, her ne kadar AI teknolojisindeki gelişmelerle post-human aşamasına geçme olasılığı yükselmekte ise de. Günümüz sosyal hayat alanının aktörleri karşımıza 'Dolaşım Ağları'nda çıkmaktadır. Dolaşım Ağlarının aktörleri kolektif kişilikler dediğimiz kolektivitelerdir. Daha da somutlaştırsak şirketler, organizasyonlar, kurumlar ya da Pierre Bourdieu'nun kavramıyla alan'lardır. Bu gelişme karşısında hala "aktörün eylemi ele geçirilmiştir" diyebilir miyiz? Sanki diyemeyiz. Söyleyebileceğimiz, aktör kavramının anlamının realitedeki gelişmeye göre genişletilmesi gereğidir. Zira kolektif kişiliklerin oluşturucu öğelerinden biri sosyal kişilerdir. Ne var ki bu sosyal kişiler kesişimsel (intersectional) olarak, yani farklı kimliklerin bileşkesi olarak kolektiviteye dâhil olmakta ve çatışan güç odakları arası dengeyi sağlamada bazen aktör bazen ajan olarak çoğul roller oynamaktadırlar. Kaldı ki 'aktif katılımcı' denebilecek yeni tür bir gruplaşma formu da hayatımıza girmiştir. Örneğin Fransa'daki "sarı gömlekçiler" olarak adlandırılan kitlesel protesto hareketleri gibi. Kesişimsel olarak farklı kimliklerin bileşkesi olan bu sosyal kişiler sosyal medya yoluyla birbirleriyle ilişki kurarak etkileşime giren, çeşitli amaçlara yönelik iletişim tesis eden yeni aktör örnekleri olarak etiketlenebilirler. Ne var ki Latour kendi toplumunun geçmişinden bu kitabı yazdığı yıla kadar deneyimlediği olayları dahi göz önüne almadan, sosyal hayat alanının aktörünün non-human'ların oluşturduğu bir ağ olduğu tezini savunur.

Sonuç

Latour'un ana akım sosyolojiye yönelik eleştirel bakışını yansıtan cümleleri burada durdurulabilir. Evet, sosyolojinin konusunun ne olduğu ve meşruiyeti hakkında 19.yüzyıldan günümüze kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu eleştiriler günümüzde de devam etmektedir. Latour dışında felsefe, tarih, sosyal psikoloji, sosyal antropoloji, beşeri coğrafya, ekonomi politik ve siyaset biliminden yöneltilen bu eleştirilere günümüzde cinsiyet ince-

lemeleri, medya incelemeleri, kent incelemeleri, sosyal hizmetler, gelişme incelemeleri, kolonyal incelemeler, göç incelemeleri vb. alanlardan yöneltilen eleştiriler eklenmektedir. Bu eleştirilerin dozu o kadar yüksektir ki sosyoloji öğrencileri dahi bu görüşlerden etkilenmekte, insan birliktelikleri analizcisi olmak yerine, sosyoloji eleştiricisi olma pozisyonuna kolayca kayabilmektedirler. Bu tablo karşısında neler söylenebilir?

Bu noktada, ana akım sosyologların önünde sözlerini ifade edebilecekleri iki kanal uzanmaktadır. İlki, enerjilerini eleştirileri cevaplamaya harcamalarıdır. İkincisi, eleştirileri dinlemeleri ama dikkatlerini onlar değil insan birliktelikleri üzerinde yoğunlaştırmalarıdır. Bu makalede ikinci kanaldan yürümek tercih edilmiştir. Sosyologlar yer kürenin hangi mekânında hangi zaman diliminde olursa olsun, insan birliktelikleri yani ‘socius’ olarak hangi formların var olduklarını, oralarda nelerin nasıl ve neden öyle olduklarını merak etmeli, onları sorgulamaya, onlar üzerine sosyolojinin sözünü söylemeye yönelmelidirler. Sosyolojinin sözü insan birliktelikleri bir başka ifadeyle ‘socius’ üzerine söylenen sözdür. Bu söz empirik ve teorik bilginin bileşimidir. Bu söz, bütün diğer sözler gibi, mantık süzgecinden geçmiştir; sosyoloji bir bilim dalı olduğu için de, bilimsel yöntemin kurallarına göre elde edilmiş, işlenmiş ve ifade edilmiş sözdür.

Öyle görünmektedir ki Latour ana akım sosyoloji yerine ‘non-human’ materyallerin kendiliklerinden, kendi aralarında bir ortaklık oluşturabilmelerine yol açan ve ağ adını verdiği bilinçsiz bir kaos düzenine sahip oldukları öncülünden hareket eden bir sosyolojiyi ikame etmek istemektedir. Bu materyaller hem bilinçsizdir, hem insan dışıdır hem de beklentilerin aksine kaotik olmalarına ve sürekli olduklarına dair hiçbir güvence vermemelerine rağmen, işlerin başarıyla yürütmesine ve hayatın devam etmesine yarayan bir düzene de sahiptirler. Bunlara ek olarak, ona göre bu ortaklıkların hepsi mikro seviyede deneyimlenmektedir. Bu bakışın sosyal hayatı kucaklamaktan ne denli uzak olduğu açıktır.

Sosyal hayat alanına ana akım sosyolojinin temel kabulleri ışığında bakıldığında, non-human materyallerden oluşan, hatta içinde insan bulunsa bile bu insan eyleminin herhangi bir sahibi olmadığı için onun da non-human materyalmiş gibi görüleceği bir ‘ortaklığın sosyolojisi’ni ana akım sosyolojinin yerine ikame etme girişimini onaylamak mümkün görünmemektedir. Latour’un sosyolojiyi malzeme bilimine indirgemeye sonuçlanacak bu girişimini bir anlığına bir bilgi gövdesi olarak kabul ettiğimizi düşünelim. Ortaklığı oluşturan materyaller tesadüfen bile olsa bir ortak mekân ve ortak zaman içinde bir araya gelmiş olmalıdırlar. Bir araya gelme hali bir eylemdir. Eylem daima bir mekân ve zaman içinde gerçekleşir. Fizik alanda mekân ve zaman içinde olmanın sosyal alandaki karşılığı kültürle ve tarihle bağlantılı olmaktır. Ortaklıklardaki materyaller eylemde bulduklarına göre bunlar zaman içredirler. Yani tarih-içi’dirler, tarihseldirler. Zira hareket zamanda okur. Bu hareketin geçici de olsa operasyonel bir sonucunun olması, o hareketle bir işlevin tesadüfen ve geçici bile olsa ifa ediliyor olması ve en önemlisi bu tesadüf ve geçiciliğin her an çökme olasılığına rağmen yine de gündelik hayat içinde işlerin yürütmesine katkıda bulunuyor olması ortada bir tekrardan kaynaklanan öğrenilmişliğin

yani bir kültürel birikimin de olduğunun işaretidir. Bu ise ortaklıklar biliminin, aktörü malzemeler olan bir materyal bilim olmanın sınırlarını aştığı anlamına gelir. Geline bu noktada malzemelerin ortaklığının, bu malzemeler adeta bilinç sahibiymiş gibi bir performans sergiledikleri sonucuyla yüz yüze kalınmaktadır. Adeta insandan alınan bilinçlilik hali malzemelere, hatta malzemeler arası bağlantılara bahşedilmektedir. Latour'un ilişki yerine bağlantı kelimesini kullanması ise özellikle dikkat çekicidir; bağlantı kelimesi non-human temelli bir teori oluşturmak için daha uygundur. Ne var ki, Latour'un tezinin ana akım sosyolojide onay görmesi mümkün değildir. Ne sosyal birimler dediğimiz sosyal kişiler ve insan birliktelikleri birer malzemedir ne de sosyoloji bir malzeme bilimidir. Kuşkusuz sosyal hayatın değişmesi, dönüşmesiyle birlikte sosyolojinin de içeriği çeşitlenmekte, kapsamı genişlemektedir. Öncekilerin değişip dönüşmesiyle ya da yenilerinin ortaya çıkmasıyla deneyimlenen olay, süreç ve olgulara yeni adlar verilmekte, yeni kavramlar, kavram çerçeveleri geliştirilmektedir. Sosyal hayat zamanda akarken insan birliktelikleri üzerine söylenen sözlerden süzülen sosyoloji kültürü de yolculuğunu bu akış içinde menderesler çizerek sürdürecektir.

Kaynakça | References

- Ali Akay, "Bruno Latour ile Bir Evvelki Dünyadan Kopma", t24 sitesi. Erişim tarihi 15 Haziran 2024. <https://t24.com.tr/yazarlar/ali-akay/bruno-latour-ile-bir-evvelki-dunyadan-kopma,37028>
- Arendt, Hannah. İnsanlık Durumu, çev. B. S. Şener. İstanbul: İletişim, 2. Basım. 2000.
- Çelebi, Nilgün. *Sosyoloji Yazıları*. Ankara: Anı Yayıncılık. 2007.
- Çelebi, Nilgün. "Aktör ve Ajandan Aktif Katılımcıya". *Prof. Dr. Çağatay Özdemir'e Armağan Toplumsal Değişim*. ed. Serdar Sağlam vd. Ankara: Nobel, 2022.
- Giddens, Anthony. *Sociology*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- Jamison, Andrew. "Bruno Latour". *The Cambridge Dictionary of Sociology*. (Ed. Bryan S. Turner). Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Latour, Bruno. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Latour, Bruno. *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, çev. N. Bingöl. İstanbul: Tellekt, 2021.
- Law, John. "Actor-Network Theory". *The Cambridge Dictionary of Sociology*. ed. Bryan S. Turner. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.